

УДК 821.161.1

НАТАЛІЯ ТРОША

(Глухів)

**ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
В ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

Ключові слова: літературна спадщина, щоденникові записи, історична пам'ять, національна свідомість.

Ступінь зрілості нації визначається увагою до минулого, до збереження історичної пам'яті, заповнення невідомих сторінок у суспільному й мистецькому житті не лише держави, але й у біографіях її видатних митців. Адже, як відомо, «народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців» [2, с. 242].

До когорти геніїв, які залишили помітний слід в українській культурі й історії, належить Олександр Довженко. Попри численні наукові розвідки, присвячені митцю, його літературна й епістолярна спадщина висвітлена лише частково. Набагато успішнішою ця робота стала в добу розбудови Української держави. Зокрема, після розсекречення нових архівних документів, що дозволило звіль-

нити від цензурних пут чимало сторінок творчої біографії письменника, який мав небезпечні для свого часу думки. Сучасне літературознавство постійно збагачується новими дослідженнями. Серед найвагоміших здобутків останніх десятиліть щодо вивчення творчості й самої постаті О. Довженка слід назвати праці О. Гончара, Є. Сверстюка, С. Мащенко, Т. Панасенко [1; 5; 6; 7].

Митець залишив по собі вагомий доробок – 12 художніх і документальних фільмів, 13 кіносценаріїв, 2 п'єси, 20 оповідань, автобіографічну повість. Проте ще більше задумів залишилося нереалізованими. Тільки в щоденникових записах 1949 року їх налічується понад п'ятдесят. Примітним є той факт, що наприкінці життя майстер усе більше схилявся до літературної діяльності, про що свідчить запис у його «Щоденнику» від 7 листопада 1945 року: «Основна мета мого життя не кінематографія. У мене уже немає фізичних сил для неї. <...> Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Я хочу так її написати, щоб вона стала настольною книгою і приносила людям утіху, добру пораду і розуміння життя» [4, с. 380-381].

Довженко мав колосальний творчий потенціал. Навіть неможливо уявити, скільки втратили українська і світова література з його дочасною смертю. У своїй творчості митець гармонійно поєднував хист прозаїка, кінорежисера й публіциста. Літературний доробок письменника вражає лаконізмом, образністю й правдивістю. Відомий правозахисник Є. Сверстюк називає митця не інакше, як «першим в ССРСР дисидентом, настільки прямим і відвертим, що його засудив сам Сталін з усім Політбюро ВКП(б)» [6, с. 145].

Тож ми маємо на меті розглянути нове видання «Щоденника» О. Довженка як літературну й історичну спадщину, довести домінантність у ньому проблеми збереження історичної пам'яті й національної свідомості українців. Актуальність дослідження обумовлена розсекреченням нових архівних документів, що звільнило від цензури нові сторінки творчої біографії митця й відкрило ширший доступ до його прогресивних поглядів на історичні події та постаті.

Літературна спадщина Довженка сприймається як єдиний літопис національної катастрофи України. Кожний рядок сповнений болем і стражданнями, переживаннями за історичну долю українського народу, свідченням чого є, наприклад, запис у його «Щоденнику» від 4 грудня 1945 року: «Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем серця» [6, с. 81]. Це стосується і його фільмів, і кіноповістей, і драматичних творів, й оповідань, починаючи від «Звенигори» і закінчуючи «Поемою про море». Особливо багато їх у «Щоденнику», який дослідники творчості митця справедливо називають «документом доби», а Є. Сверстюк – «унікальними апеляціями до Правди у ХХ столітті» [6, с. 131]. Сам автор називав свій труд набагато скромніше – «записними книжками». «Щоденник» складають книжки, у яких відчувається мистецький розмах думки, любов до життя, ставлення до краси, записи про війну і її трагічні наслідки для народу. Поряд із цим тут міститься безліч нотаток про сюжети й архітектоніку майбутніх п'єс, оповідань, сценаріїв.

Уперше Довженків «Щоденник» у скороченому вигляді було надруковано 1958 р. в журналі «Дніпро». Далі було видання спершу українською, а потім

російською у зібраннях творів письменника. Ці публікації стали справжньою сенсацією в тодішній країні. Із середини 60-х років декілька десятиліть поспіль відверті роздуми митця друкувалися й передруковувалися, проте не в повному обсязі, до того ж з невеликими змінами й доповненнями. Записи розпочиналися 1941 роком і поділялися на дві частини: записні книжки і власне щоденникові.

Найбільш вагома частина записів, що становить приблизно вісімдесят відсотків, без поділу опублікована у 1990 році в київському виданні «Олександр Довженко. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник», упорядником якого був письменник Олександр Підсуха. Останній оголосив, що це «повний текст щоденникових записів (1941–1956)», які «в хронологічному порядку об'єднані в один твір під загальною назвою «Щоденник» [3, с. 5]. Імовірно, Підсуха насправді вважав свою публікацію повною, оскільки в цьому його запевнила Юлія Солнцева. Тільки згодом стало відомо, що на той час вона оприлюднила далеко не весь архів, а лише ту його частину, яку вважала менш небезпечною і яка, на її думку, не порушить світлу пам'ять її чоловіка. Серед небагатьох людей, котрі мали доступ до архіву (швидше за все, його частини) були, крім Підсухи, кінознавець Юхим Левін та тодішній директор Музею кіностудії імені Довженка Тетяна Дерев'янка.

Достеменно відомо, що деякі записи в «Щоденнику» були знищені самим автором у хвилини найбільшої небезпеки. Спираючись на свідчення Солнцевої, Підсуха описує випадок, як після засідання Політбюро в 1944 році, де кіноповість «Україна в огні» було піддано жорсткій критиці, Довженко «знищив три записні книжки» [3, с. 9]. Такою ж могла бути доля й багатьох інших записів, оскільки митець декілька разів потрапляв під опалу – і на початку 1930-х, і 1937-го року. Можливо, щось було втрачено і в покинутій київській квартирі.

Відомо й те, що частина Довженкових записів, які після смерті митця не потрапили до державного архіву, зберігалася в сейфі у квартирі Солнцевої на Кутузовському проспекті в Москві. Ці декілька папок згодом потрапили до московських, а не українських архівів.

28 лютого 2013 року в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва відбулася знакова подія в українській літературі – презентація найповнішого видання щоденників Довженка «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956». Це спільна робота українських і російських кінознавців і архівістів. Упорядники – В. Забродін, Є. Марголіт. Підготовкою тексту займалися В. Забродін, А. Євстигнеєва (російський текст); О. Чугунова, С. Тримбач (український текст). «Щоденникові записи» є першим науковим виданням текстів Довженка. Основою їх публікації стали рукописи, що зберігаються в особистому фонді Довженка (№2081) в РДАЛМ.

Як виявилось, у московських архівах знаходиться не так багато матеріалів, що не були опубліковані раніше. Родзинка видання – довоєнні записи 1939–1941 років. Упорядники на 979 сторінках подають матеріали із 25 зошитів (а не з 4, як раніше). Окрім того, книга містить опис джерел, які дають уявлення про місце зберігання, матеріал, на якому і чим написано, кількість сторінок кожного зошита, авторські примітки тощо.

Загалом тематика нових оприлюднених щоденникових записів мало чим відрізняється від раніше опублікованих. У них Довженко розмірковує про минуле й майбутнє України, економічне становище держави, демонструє своє ставлення до війни і до промахів керманців, що ведуть до катастрофічних наслідків, сумує із приводу знищення інтелігенції. Максимально відвертий і щирий автор у тих частинах «Щоденника», котрі стосуються проблеми української історії, збереження історичної пам'яті.

Для Довженка історія – це не тільки минуле. Кожного співвітчизника він уважає її творцем. Так, як минуле втілюється в сучасному, так і «сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє <...> дороге й святе моє сучасне <...> стане теж колись минулим», – читаємо у кіноповіді «Зачарована Десна» [2, с. 47]. Історичний час, на переконання митця, збирає в єдине ціле «всі труднощі, злигодні й героїчність минулого, всі пристрасті сучасного і завбачення і передчуття своєї історичної долі» [5, с. 82].

Вивчаючи історію свого народу, автор «Щоденника» прагнув збагнути її сенс. «Перечитав знову історію України, – писав митець 27 квітня 1942 року. – Боже, до чого ж вона сумна й безрадісна. До чого невдала й безпросвітна. Ніде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більше нещасливі, ніж погані» [4, с. 111]. Українці мали великі й перспективні екзистенційні можливості для свого розвитку, проте історична доля не була до них милостивою: «Не судилося нам розцвісти в житті. Все було у нас для цього – і земля добра, і багатства, і люди чесні і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли – не вистачило тільки доброї долі. Погубила нас нещаслива наша географія і невдала наша історія» [4, с. 230]. Дійсно, географічно Україна знаходиться на перехресті зіткнення інтересів ряду народів-завойовників, які шматували її на частини, роз'єднуючи народ. «Нема в світі другого народу з такою безмірно жажливою долею. Нема і не буде в Європі пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на угоду підлих кон'юктур» – занотовує свої роздуми митець 30 червня 1945 року [4, с. 342].

Споконвічна пригнобленість нашого народу іноземними і своїми правителями, жорстока експлуатація змушували боротися за краще життя, за волю. Тому тривалий період в історії України – це боротьба за визволення. Наш народ змушений був проливати кров замість того, щоб будувати, створювати. На думку Довженка, це призвело до того, що у 50-х роках ХХ століття Україна – це суцільні бідні села, міст мало, і вони в основному невеликі, а видатні споруди в них рідкість [5, с. 83]. Біда нашого народу в тому, що, знаходячись географічно у «пограниччі», він не знайшов у собі сил і мудрості побороти процеси денаціоналізації, деструкції національної самосвідомості, що протягом століть здійснювалися різними імперськими тоталітарними режимами. Велика провинність у цьому лежить на політичних лідерах, які позбавляли можливості кинути виклик долі.

Починаючи з 20–30-х років, Довженко, як відомо, перебував під пильним наглядом органів НКВС. На нього був заведений формуляр, у якому митець проходив під прізвиськом «Запорожець». Упродовж декількох років поспіль кожен його крок фіксувався, за ним підслуховували й підглядали, на нього постійно доносили. На роботі, вдома, у гостях Довженко перебував під негласним наглядом,

про що знав сам, відчував міру відвертості у розмовах, не забував зображувати повагу до Сталіна. Лише наодинці зі своїм щоденником він був самим собою.

Багато цінного для розуміння світогляду Довженка можна віднайти у щоденникових записах його колеги по перу та товариша О. Гончара, що датуються 1994 роком. Зокрема, він пише про те, що чимало ще темних, зашифрованих місць у біографії митця, які міг би пояснити лише він сам. З упевненістю Гончар говорить про те, що зреалізував себе Довженко далеко не повністю, і не так, як хотів би, оскільки все життя «змушений був відкуповуватись від режиму» власною творчістю [1, с. 506].

Той же О. Гончар у нотатці від п'ятого січня 1994 року свідчить про те, що Довженко відчував себе по-справжньому вільним лише на фронті, коли смерть була зовсім поруч. Майже весь час доводилося працювати йому в атмосфері терору з метою самозахисту. «Довженко – істинний геній, – писав О. Гончар другого лютого 1994 року, – але геній більше в задумах, аніж у звершеннях. Повністю звершитись йому не дозволив режим, а почасти й він сам себе зупиняв...» [1, с. 511]. Проте, на думку автора, зважаючи на суворість тоталітарної системи, важко назвати в літературі ХХ століття поряд із Довженком ще якусь постать, яка б так глибоко, прямо й відверто висловлювала б свої думки про тогочасне життя України і світу.

Митець не боявся глянути в обличчя страшній історії України. Він удавався до нищівної самокритики, поділяючи думку Т. Шевченка, який виступав проти ідеалізації української історії. Причиною тогочасного становища українського народу Довженко вважав утрату національної гідності, що особливо стало примітним із початком війни. У 1942 році, коли постала явна загроза загибелі від німецько-фашистської окупації, він записує до «Щоденника» рядки, сповнені болю й страждання: «У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності й історії. У нас не державна, не національна і не народна психіка. У нас нема справжнього почуття гідності, і почуття особистої свободи існує у нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі» [4, с. 219]. Індивідуалізм українця, поряд із позитивним значенням має негативні наслідки, бо лежить в основі бажання «бути отаманом». У цьому Довженко бачить причину роз'єднаності народу у вирішальні історичні моменти.

У згаданих щоденникових записах він ясно говорить не про народ, а про радянських керівників, яких звинувачує в дурості й нікчемності, «наплювацькому ставленні» до національної культури й долі народу. Що ж до відсутності державницької психології у нашого народу, то причина цього ясна: протягом століть проводилася політика колонізації, русифікації, онімечування. «Наш народ, – пише митець, – нагадає мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике дебеле листя, а цвіту де-не-де» [4, с. 110]. Проте навіть у таких умовах народ зумів зберегти й примножити культуру пращурів.

«Єдина країна у світі. Де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось заперетним, ворожим і контрреволюційним. Це Україна», – занотував митець у «Щоденнику» 14 квітня 1942 року [4, с. 98]. Відсутність національної гідності була обумовлена незнанням історії свого народу,

знеславленням національних героїв. Автор називає історію «паспортом на загибель» [4, с. 99]. Це був результат русифікаторської політики царизму, який прагнув, щоб народи імперії не знали про своє минуле, не розуміли своєї окремоті й не прагнули до самостійності. Те ж саме мав на меті й тоталітарний сталінський режим.

Відсутність українського менталітету як риси української душі ілюструють сторінки літературних творів, а особливо Довженків «Щоденник», на сторінках якого автор виокремлює кращі риси українців, що передаються з покоління в покоління: працелюбність, безмірна любов до рідної землі, миролюбність, доброзичливе ставлення до інших народів, гостинність, щедрість, шанобливе ставлення до жінки, пісенність, співучість тощо.

Переконалий, що «історія рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу» [4, с. 99], Довженко закликав вивчати її, досліджувати письмові й речові пам'ятки минулого, що є святинєю народною, сумував із приводу того, що безліч історичних пам'яток знищено під час німецької навали. Навіть у страшні дні війни він вважає за потрібне вносити до «Щоденника» записи, що містять перелік пам'яток культури, які зникли на його пам'яті. «Одним словом, двадцятий вік помстився, – робить висновок митець. – Погуляв по слідам і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Оставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю» [4, с. 280].

Ще більше обурювало уславленого режисера те, що народні скарби продовжували знищувати в мирний час. «Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини. У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це» [4, с. 788], – робить він відвертий і сміливий закид на адресу більшовицьких керманічів. І не дарма. За знищення українських святинь радянська влада не карала, а навпаки – нагороджувала. У цьому Довженко вбачав прояв національної політики комуністичної партії, яка прагнула стерти зі свідомості українського народу пам'ять про його минуле.

Інша особливість постаті Довженка, на яку звертає увагу О. Гончар, – здатність на основі аналізу історичного минулого передбачливо дивитися в майбутнє. Автора «України в огні» непокоїло, чи не виросте емоційно глухим покоління, яке не бачило війни, нестатків, голоду, яке не знає історії свого народу. Чи не буде воно споживацьким, чи матиме в душі помисли високі, чи хвилюватимуть його твори мистецтва і літератури [6, с. 162]. Усі ці побоювання, як відомо, не були марними.

У своїх філософських роздумах Довженко випередив час, рядки його записних книжок густо пересипані думками справжнього патріота. Домінантною у щоденникових записах є проблема збереження історичної пам'яті й національної самосвідомості українців. На жаль, усе це не втратило своєї актуальності і в наші дні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар О. Т. Щоденники : у 3 т. Т. 3 (1984–1995) / О. Т. Гончар ; упоряд. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – 606 с.
2. Довженко О. Зачарована Десна : Кіноповісті, оповідання, щоденник / Олександр Довженко. – Х. : Фоліо, 2008. – 287 с.
3. Довженко О. П. Олександр Довженко. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / О. П. Довженко. – К. : Рад. письменник, 1990. – 416 с.
4. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 / О. П. Довженко. – Х. : Фоліо, 2013. – 979 с.
5. Мащенко С. Філософські обрії Олександра Довженка / С. Мащенко. – Чернігів : Чернігівські береги, 2004. – 128 с.
6. Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента : зб. матеріалів / упоряд. Є. Свєрстюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2007. – 240 с.
7. Панасенко Т. М. Олександр Довженко / Т. М. Панасенко. – К. : Укрвидавполіграфія, 2012. – 120 с.

НАТАЛИЯ ТРОША

ДИСКУРС УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ В ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ АЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКО

В статье рассматривается новое издание «Дневника» А. Довженко как литературное и историческое наследие. Внимание акцентируется на доминирующей в нём проблеме сохранения исторической памяти и национального самосознания украинцев. Актуальность статьи обусловлена рассекречиванием новых архивных документов, что сделало более доступными для исследования прогрессивные взгляды автора на исторические события и фигуры.

Ключевые слова: *литературное наследие, дневниковые записи, историческая память, национальное сознание.*

NATALIA TROSHA

ISSUE OF THE UKRAINIAN HISTORY IN THE DIARY OF ALEXANDER DOVZHENKO

The «Diary» of A. Dovzhenko is regarded in the article, as a literary and historical heritage of the author. The attention is accented on the fact that the dominant in it is the problem of preservation of historical memory and national consciousness of Ukrainians. The topicality of the article is caused declassification new archival documents, which opened access to its progressive views on the historical events and figures.

Key words: *literary heritage, diary records, historical memory, the national consciousness.*

Одержано 25.05.2013 р.